

Matteüs 24. Een exegetische verhandeling.

Bijdrage aan de TSB-exegesedag van 17 november 2001.

Woord vooraf

Als het over de eindtijd gaat, dan hebben veel christenen de neiging om op het puntje van hun stoel te gaan zitten. Vooral op die momenten dat hun eigen leefwereld door schokkende gebeurtenissen op z'n kop wordt gezet. Juist dan zie je dat vragen over de eindtijd grote belangstelling krijgen en dat mensen met een zekere nieuwsgierigheid naar de bijbel grijpen. Met name naar die gedeelten uit de bijbel die over de toekomst gaan en waarvan men verwacht dat daarin mogelijk een tipje van de sluier wordt opgelicht, die over de toekomst van de aarde ligt uitgespreid. Behalve het boek Openbaring, hoort ook Jezus' rede over de laatste dingen in Matteüs 24, tot de bijbelgedeelten die zich op zulke momenten in een grote belangstelling mogen verheugen. Dat is zeker sinds 11 september van dit jaar opnieuw het geval. De aanslagen op het World Trade Center in New York en op het Pentagon in Washington hebben de mensen diep geschokt. Velen hebben in de dagen daarna al stamelend geprobeerd de gevoelens te verwoorden die deze gebeurtenissen bij hen hebben opgeroepen. Gevoelens van verbijstering en verontwaardiging, van woede en machteloosheid, van onveiligheid en kwetsbaarheid. Er is gezegd dat de wereld na deze aanslagen nooit meer hetzelfde zal zijn. Het is begrijpelijk dat hiermee bij christenen ook bepaalde eindtijd-gevoelens zijn opgeroepen en dat er in dit verband opnieuw werd gesproken over wat wel genoemd wordt 'de tekenen der tijden'. Onder die 'tekenen der tijden' verstaat men over het algemeen allerlei opzienbarende en vaak schokkende gebeurtenissen waaruit je als gelovige zou kunnen afleiden dat de komst van Jezus en de voleinding der wereld nabij zijn. Vooral Israël en Jeruzalem spelen in deze voorstellingen vaak een grote rol. Tegen de achtergrond van de recente wereldgebeurtenissen heeft het onderwerp van deze exegesedag in elk geval een onverwachte actualiteit gekregen.

Met het oog op die actualiteit en de belangstelling voor eindtijd-vragen die daaruit voortvloeit, wil ik echter vooral het belang van een zorgvuldige exegetische onderstrepen. Matteüs 24 is niet echt een gemakkelijk hoofdstuk om je mee bezig te houden. In de uitleg lopen de meningen vaak sterk uiteen, zeker als het om de verbinding van Jezus' woorden met de actualiteit gaat. In de praktijk merk je bovendien dat het niet altijd even prettig en eenvoudig discussiëren is als het over zo'n onderwerp als de toekomstverwachting gaat. Mensen die elk Christus als hun Heer belijden en zijn komst uit de hemel verwachten, komen nogal eens scherp tegenover elkaar te staan als het gaat om de verwachting van gebeurtenissen die aan deze komst voorafgaan. De liefde kan daarbij gemakkelijk verkillen. Een kenmerk van de eindtijd, dat wel, maar niet één om zelf aan mee te werken...

Nog een opmerking vooraf: In mijn verhandeling over Matteüs 24 heb ik mij niet erg beziggehouden met de verschillen tussen de synoptische evangeliën onderling. Alle drie maken ze melding van Jezus' rede over de laatste dingen, maar elk leggen ze daarbij hun eigen accenten. Opvallend is enerzijds dat Lucas de gebeurtenissen rond de val van Jeruzalem in zijn weergave van Jezus' woorden verwerkt lijkt te hebben en anderzijds dat de stof die Matteüs en Marcus elk in één hoofdstuk hebben samengebracht (resp. Mat. 24 en Marc. 13) bij Lucas nogal verspreid in zijn evangelie is terechtgekomen (zie Luc. 12,35-48; 17,20-37 en 21,5-38; vgl. 12,49-59). Ik heb me niet verdiept in de achtergronden hiervan en in de hiermee verbonden vragen.¹ Om mijn bijdrage enigszins binnen de perken te houden, heb ik mij tot de exegetische versie van Jezus' rede beperkt.

Jezus' preek over de laatste dingen blijkt in Matteüs 24 uit drie onderdelen te zijn opgebouwd. Na de inleidende woorden van de beide eerste verzen en de door de leerlingen gestelde vraag van vers 3, omvat het eerste deel van Jezus' preek de verzen 4-14. Dit

---

¹ In 1979 heeft D. Holwerda een lezing voor de TSB gehouden (zie Studiemap TSB B-12) waarin hij zich vooral bezighoudt met de vraag waarom Matteüs een fragment van Jezus' rede al in Mat. 10,17-21 heeft opgenomen (vgl. Marc. 13,9-13 en Luc. 21,12-18).

gedeelte kan als *waarschuwing* worden getypeerd. Het tweede deel van Jezus' preek bestaat uit de verzen 15-35. Hier ligt het accent op de *bemoediging* (ook de passage over de vijgeboom reken ik dus bij het tweede deel waarin nog niet de waakzaamheid, maar de bemoediging centraal staat). Het derde deel begint bij vers 36. Dit gedeelte kan als *appèl* worden aangeduid, een *appèl* om waakzaam te zijn. De vraag kan worden gesteld of niet ook hoofdstuk 25 bij Jezus' rede over de laatste dingen gerekend moet worden. In het evangelie van Matteüs is dit inderdaad het geval. Pas in 26,1 begint een nieuwe passage met de constatering dat Jezus zijn woorden geëindigd had. Het is ook duidelijk dat de thematiek en de woordkeus van Mat. 25 nauw aansluiten bij het laatste appelerende deel van Mat. 24. Maar omdat de parallellie met Marc. 13 en Luc. 21 hier wegvalt en Mat. 25 een nieuwe inzet maakt met een tweetal gelijkenissen over het Koninkrijk der hemelen, is het legitiem om enkel Mat. 24 als afzonderlijke eenheid aan de orde te stellen. De indeling die ik hierbij hanteer, is dus als volgt:

1.	inleiding en aanleiding	(vss 1-3)
2.	eerste deel: <i>waarschuwing</i>	(vss 4-14)
3.	tweede deel: <i>bemoediging</i>	(vss 15-35)
4.	derde deel: <i>appèl</i>	(vss 36-51)

Inleiding en aanleiding (vss 1-3)

Meteen de eerste zinsnede al waarmee Mat. 24 begint, is van groot belang voor het verstaan van de context waarbinnen Jezus zijn preek over de laatste dingen gehouden heeft. 'En Jezus ging de tempel uit en vertrok'. Dit is niet zo maar een neutrale mededeling aan het begin, want dit vertrek uit de tempel is niet vergelijkbaar met al die andere keren dat Jezus na een dag van onderwijs uit de tempel wegging om de volgende dag weer terug te keren en zijn onderwijs te hervatten (vgl. Mat. 26,55). De korte openingszin van Mat. 24 heeft op zichzelf al profetische betekenis. Jezus keert de tempel hier definitief de rug toe.²

De profetische betekenis van dit vertrek uit de tempel licht op tegen de achtergrond van een visioen van de profeet Ezechiël. In de tijd vóór de verwoesting van de eerste tempel en het begin van de ballingschap zag Ezechiël hoe de heerlijkheid van JHWH zich terugtrok uit de tempel, naar het oosten (zie Ezech. 10,3-4.18-19; 11,22-23). Dat gebeurt in feite ook hier met het vertrek van Jezus. Aan het slot van het voorafgaande hoofdstuk had Jezus dit vertrek al aangekondigd, in directe samenhang met een oordeelsaankondiging over de tempel. Na zijn donderpreek aan het adres van de schriftgeleerden en Farizeeën, spreekt Jezus in Mat. 23,37 een aangrijpende klacht uit over Jeruzalem. In één adem daar achteraan volgt zijn oordeelsaankondiging: 'Zie, uw huis wordt aan u overgelaten.' Of beter vertaald: 'Zie, uw huis zal onbewoond aan u worden overgelaten' (*idou. afietai umih o' oikoj umwh erhmj*, 23,38). Harde woorden die je moeilijk anders kunt verstaan dan een oordeel over het tempelhuis dat nu definitief door God verlaten zal worden.³ In de paralleltekst van Luc. 13,35 ontbreekt het woord *erhmj* (*idou. afietai umih o' oikoj umwh*). Dit gegeven bevestigt dat Matteüs een specifiek accent wil leggen. In feite is het Jezus zèlf die het oordeel zal voltrekken, want Hij vervolgt met de aankondiging dat ze Hem van nu aan niet meer zullen zien, totdat ze zullen zeggen: 'Gezegend Hij, die komt in de naam des Heren!' (Mat. 23,39)⁴ Aan het begin van hoofdstuk 24 vertelt Matteüs dan hoe Jezus ook direct de daad bij het woord voegt: 'Jezus ging uit de tempel en vertrok.' Het visioen van Ezechiël krijgt hier een

² In 21,23 vermeldt Matteüs dat Jezus de tempel is binnengegaan. In de voorstelling van het evangelie naar Matteüs hebben alle gesprekken waarvan hij tussen 21,23 en 24,1 verslag doet, in de tempel plaatsgevonden.

³ In Mat. 21,13 sprak Jezus nog over de tempel als *o' oikoj mou*. De aanduiding *o' oikoj umwh* in 23,38 schept een zekere afstand.

⁴ Doordat Lucas deze woorden van Jezus al in Luc. 13,35 ter sprake brengt, ontstaat er in zijn evangelie een verbinding met de geschiedenis van de intocht, waarbij deze woorden uit Psalm 118,26 daadwerkelijk gesproken worden (Luc. 19,38; vgl. Marc. 11,9; Joh. 12,13). In het evangelie naar Matteüs zijn beiden duidelijk ontkoppeld, doordat de volgorde anders is (zie Mat. 21,9 en 23,39).

nieuwe actualiteit. Met het vertrek van Jezus, is het de heerlijkheid van JHWH zelf die het Godshuis verlaat en aan het oordeel prijsgeeft.⁵

De discipelen hebben het profetisch karakter van Jezus' vertrek op de één of andere manier gevoeld. Ze beseffen hoe geladen dit moment is na Jezus' donderpreek tegen de leiders van Israël. Hiermee is een soort 'point of no return' bereikt. Misschien is het wel gewoon om de spanning te breken, dat ze Jezus op dat moment op de indrukwekkende gebouwen van de tempel wijzen, die schitterende tempel van Jeruzalem die door koning Herodes enorm was uitgebreid en zelfs met gouden dakplaten was bekleed. Psalm 48 zegt: 'Gaaf rondom Sion en trekt eromheen, telt haar torens, richt uw aandacht op haar voormuur, doorwandelt haar paleizen, opdat gij aan het volgende geslacht kunt vertellen: Waarlijk, zo is God, onze God, voor eeuwig en altoos; tot de dood toe zal Hij ons leiden.' (Ps. 48,13-15) Hoewel deze psalmwoorden over de eerste tempel gesproken zijn, leefden dezelfde gedachten ook over de tempel in Jezus' dagen. De tempel was een teken van vastheid en zekerheid. Daaraan kon je zien wie God was en dat Hij voor altijd en eeuwig onder zijn volk wilde wonen. Van Bruggen meent dat de discipelen, vanwege alle vijandschap, Jezus hebben willen bemoedigen door Hem juist op dat moment op de gebouwen van de tempel te wijzen.⁶ Ik vermoed eerder dat de discipelen hiermee blijf geven dat ze het profetisch karakter van Jezus' vertrek hebben gevoeld, maar feitelijk niet kunnen bevatten. Het roept verwarrende en tegenstrijdige gevoelens bij hen op, waaraan ze met hun gebaar uitdrukking geven.

Jezus maakt de profetische daad van zijn vertrek vervolgens expliciet in een profetisch woord dat volkomen haaks staat op de gevoelens die het denken van zijn leerlingen beheersen. Jezus kondigt aan dat het tempelgebouw radicaal verwoest zal worden, er zal geen steen op de andere blijven. Dat is nog duidelijker en scherper dan waar Jezus in zijn klacht over Jeruzalem al op gezinspeeld had, namelijk dat het tempelhuis onbewoond zou achterblijven (Mat. 23,38). Nu kondigt Jezus zelfs (met gebruikmaking van hetzelfde werkwoord *afihmi*) de totale verwoesting aan.

De discipelen zijn ongetwijfeld geschokt door deze woorden. Wanneer ze met Jezus alleen zijn, komen ze erop terug.⁷ Dan zitten ze met Jezus op de Olijfberg ten oosten van Jeruzalem, een plaats waar Jezus vaker heenging en die een mooi uitzicht op stad en tempel bood, maar die zeker voor het gesprek dat nu volgt een profetische klank heeft. In de eerder aangehaalde profetie van Ezechiël wordt namelijk expliciet gezegd dat de heerlijkheid van JHWH opsteeg uit het midden van de stad en zich plaatste op de berg die ten oosten van de stad ligt, dat is de Olijfberg (Ezech. 11,23). Sowieso speelt de Olijfberg een belangrijke rol in de profetie, ook als het om de komst van de dag van JHWH gaat (vgl. Zach. 14,4). Wat dat betreft leent dit decor zich voor de vraag die de discipelen nu stellen. Ze vragen naar het wanneer van de tempelverwoesting en naar het teken van Jezus' komst en de voleinding der wereld.⁸ Men heeft zich er wel eens over verbaasd dat de discipelen die twee zo met elkaar verbonden hebben, de vraag naar de tempelverwoesting en die naar de komst van Jezus en de voleinding. Maar juist in de context van Matteüs is deze verbinding mogelijk geworden, omdat Jezus zijn komst in het voorafgaande zelf al ter sprake heeft

⁵ Dat dit accent specifiek is voor Matteüs, blijkt o.a. uit de mededeling van Luc. 21,37: 'Overdag leerde Hij in de tempel, doch de nachten bracht Hij buiten door op de berg, Olijfberg genaamd.' Deze mededeling is, ter afsluiting van Jezus' rede over de laatste dingen, in de context van Mat. 24 absoluut ondenkbaar. In de versie van Lucas ontbreekt het element van Jezus' vertrek ook in de inleiding van Jezus' rede (zie Luc. 21,5). Omdat Luc. 21,37 bijna een letterlijke herhaling is van Luc. 19,47 is het waarschijnlijk dat deze woorden als literaire omlijsting fungeren voor Jezus' laatste periode van onderwijs, voorafgaand aan zijn kruisiging.

⁶ Zie J. van Bruggen, *Marcus. Het evangelie volgens Petrus* (Commentaar op het Nieuwe Testament, derde serie), Kampen 1988, blz. 287.

⁷ Marc. 13,3 noemt in dit verband een viertal discipelen: Petrus, Jacobus, Johannes en Andreas.

⁸ De vraag naar Jezus' komst en de voleinding der wereld is specifiek voor Matteüs, want deze komt niet expliciet aan de orde in Marc. 13,4 ('Zeg ons, wanneer zal dat geschieden en wat is het teken, wanneer al deze dingen in vervulling gaan?') en Luc. 21,7 ('Meester, wanneer zal dit dan geschieden? En wat is het teken, dat deze dingen zullen gebeuren?'). Marcus' gebruik van het werkwoord *sunteleisqai* (ti, to. *shmeiōn* o^{tan} *me*llh) *tauta* *sunteleisqai* *panta*; Luc. 21,7 gebruikt het werkwoord *ginesqai*) laat ruimte voor de exegese dat de leerlingen ook in de vraagstelling naar Marcus aan de voleinding der wereld (*sunteleiaj* *tou* *aiwōj*, Mat. 24,3) hebben gedacht. De technische aanduiding voor Jezus' komst als *parousia* komt alleen bij Matteüs voor (zie Mat. 24,3.27.37.39).

gebracht, toen Hij zei dat de Jeruzalemmers Hem niet meer zouden zien, totdat ze zouden roepen: 'Gezegend Hij, die komt in de naam des Heren!' (Mat. 23,39). Bovendien is het de profetische plaats van de Olijfberg zelf, die ook het thema van Jezus' komst in heerlijkheid als vanzelf oproept. Dit neemt niet weg dat de leerlingen beiden op dit moment waarschijnlijk moeilijk met elkaar kunnen rijmen.

Ik vind het opvallend dat de discipelen in dit verband naar een teken vragen. Daarmee laten ze zien dat ze nieuwsgierig zijn naar de toekomst en ernaar verlangen dat Jezus hen daarover de nodige informatie geeft. Ze vragen zelfs heel nadrukkelijk naar het teken van Jezus' komst en van de voleinding der wereld. Niet naar 'tekenen der tijden' in het algemeen, maar zelfs naar het teken. Naar het beslissende teken waarbij geen misverstand meer mogelijk is dat op dat moment het einde van deze oude wereld gekomen is en het nieuwe rijk begint.⁹ Straks bij Jezus' hemelvaart zullen ze er zelfs nog een keer naar vragen: 'Here, herstelt gij in deze tijd het koningschap voor Israël?' (Hand. 1,6) Ze zijn benieuwd naar de tijden en gelegenheden die de Vader heeft vastgesteld. Een duidelijk teken van Jezus' komst en van de voleinding der wereld zouden ze best plezierig vinden. Dan weten ze tenminste waar ze aan toe zijn... Toch zou er alleen bij deze vraag van de kant van de discipelen eigenlijk al een rood lampje bij ons moeten gaan branden. Want Jezus was in de praktijk nooit zo enthousiast over mensen die naar een teken vroegen. Meer dan eens heeft Jezus die vraag zelfs verontwaardigd afgewezen. Met name wanneer deze vraag uit ongelof werd gesteld of om Jezus te verzoeken. Terwijl Jezus zelf in hun midden was en volop tekenen van het Koninkrijk oprichtte, bleken de mensen steeds weer aan Hem voorbij te zien. Jezus weigerde daarom pertinent hen een teken te geven en zei dat 'dit boos en overspelig geslacht' uiteindelijk geen ander teken zou krijgen dan dat van Jona. Zoals Jona drie dagen en drie nachten in de buik van het zeemonster was, zo zal de Zoon des mensen in het hart der aarde zijn, drie dagen en nachten (Mat. 12,40). Jezus zelf zou in zijn dood en opstanding het beslissende en definitieve teken van God zijn. 'Joden verlangen tekenen', schrijft Paulus, 'maar wij prediken een gekruisigde Christus.' (1 Kor. 1,22) En nu vragen dus ook Jezus' eigen leerlingen naar een teken. Je kunt natuurlijk zeggen, dat zij deze vraag met een heel andere bedoeling stellen. De discipelen vragen het niet uit ongelof, zij hebben Jezus juist wel erkend als de Christus (vgl. Petrus in Mat. 16,16) en het gaat hen werkelijk om de komst van het Koninkrijk. Dat geeft inderdaad wel een andere kleur aan hun vraag. Maar Jezus' afwijzende houding ten opzichte van tekenen die Hem gevraagd werden, moet ons wel voorzichtig maken. Het wekt in elk geval niet al te grote verwachtingen dat Jezus zijn discipelen tegemoet zal komen in hun nieuwsgierigheid. Ik vind het in elk geval opmerkelijk dat de enige keer dat in het evangelie over 'tekenen der tijden' (ta. *shmeia twh kairwh*) gesproken wordt, dit gebeurt in de context van Jezus' klacht over het 'boos en overspelig geslacht' van zijn dagen, dat een teken verlangt, maar geen ander teken zal krijgen dan het teken van Jona (Mat. 16,1-4; vgl. Luc. 12,54-46). Bovendien wordt met deze 'tekenen der tijden' dan niet op gebeurtenissen in de toekomst bedoeld, maar op de dingen die op dat moment in en rond de persoon van Jezus gebeuren. Volgens het evangelie is Jezus zelf het teken der tijd bij uitstek.¹⁰

Eerste deel: waarschuwing (vss 4-14)

In het licht van Jezus' terughoudendheid met betrekking tot tekenen, is het niet verrassend dat Jezus zijn preek met een waarschuwing begint. Tegen misleiding: 'Ziet toe, dat niemand u verleide!' Ook in het vervolg wordt nog meer dan eens gewezen op dit gevaar van

⁹ In Marc. 13,4 en Luc. 21,7 is de vraag naar het teken verbonden met het gebeuren van taufa (panta). Dit ziet op de door Jezus' aangekondigde tempelverwoesting.

¹⁰ Vgl. A. Noordeggraaf, 'De eschatologische prediking van het Nieuwe Testament.' In: W. van 't Spijker (red), *Eschatologie. Handboek over de christelijke toekomstverwachting*, blz. 112: 'Jezus zelf in zijn weg en werk is het grote teken van Godswege. In Hem handelt God beslissend in het heden en vanuit dit beslissende handelen komt de gehele toekomst in het verlengde en in het licht daarvan te liggen.'

misleiding.¹¹ Je kunt zeggen dat Jezus' hele preek een nogal waarschuwend karakter draagt en als het erop aankomt, eigenlijk maar weinig echte informatie over de gebeurtenissen van de toekomst geeft. Zou dat niet hiermee samenhangen dat mensen die sterk gericht zijn op tekenen, vaak extra gevoelig zijn voor misleiding? Juist omdat zij er zo naar verlangen uit de dingen die gebeuren signalen op te pikken van Jezus' komst en van de voleinding, lopen zij het risico om zich te laten meeslepen door profeten die menen het licht gezien te hebben. 'Pseudo-profeten' noemt Jezus hen in vers 11 (yeudoprofh̄tai, vgl. Mat. 7,15). In vers 24 zelfs ook 'pseudo-christussen' (yeudocristoi kai. yeudoprofh̄tai). Het zijn mensen die komen onder Jezus' naam, zelfs de suggestie wekken dat zij de Christus zijn (vgl. vs 5: *Ἔγω, εἰμὶ ὁ Χριστός*)¹², maar niet door Hem gezonden zijn.¹³ De kerkgeschiedenis heeft al heel wat van dit soort figuren en bewegingen laten zien. Ze dachten in de gebeurtenissen van hun dagen 'tekenen der tijden' te hebben waargenomen en meenden precies te kunnen vertellen hoe de toekomst zich verder ontwikkelen zou. Soms zelfs met een uitgewerkt tijdspad erbij. Maar Jezus waarschuwt zijn discipelen met nadruk voor zulke mensen, opdat ze zich niet laten misleiden. Uit hun vraag om een teken concludeert Jezus blijkbaar dat zijn leerlingen voor deze vorm van verleiding extra gevoelig zijn.

Er bestaat binnen de exegetische enige onduidelijkheid over de vraag of ook de verwoesting van de tempel tot het gangbare verwachtingspatroon van de discipelen heeft behoord. Meestal gaat men er vanuit dat dit inderdaad het geval was en dat daarom Jezus' aankondiging van de tempelverwoesting als vanzelf hun vraag naar Jezus' komst en de voleinding van de wereld heeft opgeroepen.¹⁴ Beide gebeurtenissen lagen dan voor de discipelen in hetzelfde perspectief. Van Bruggen bestrijdt de gedachte dat ook de verwoesting van de tempel al bij het messiaans scenario hoorde, zoals men zich dat in die dagen voorstelde. Het bewijs hiervoor steunt op slechts een paar gegevens.¹⁵ Ik ben niet goed in staat om hierin een oordeel te geven, maar betwijfel sterk of de discipelen op dit moment nog met een verwoesting van de tempel gerekend zullen hebben. Het begin van Mat. 24 wijst er in elk geval op dat de discipelen door Jezus' vertrek uit de tempel in verwarring zijn gebracht. Denk ook aan Jezus' optreden tijdens zijn laatste week in Jeruzalem, dat bij zijn volgelingen ongetwijfeld hoge verwachtingen heeft gewekt. Jezus heeft als een koning zijn intocht in Jeruzalem gehouden. De discipelen hebben daarin zelfs de vervulling van de profetie herkend: 'Zeg tot de dochter van Sion: Zie, uw Koning komt tot u...' (Mat. 21,5) En Jeruzalem had gezongen: 'Hosanna de Zoon van David, gezegend Hij die komt in de naam des Heren.' (Mat. 21,9) En na zijn intocht had Jezus de tempel juist schoongeveegd, opdat het weer een gebedshuis in plaats van een rovershol zou worden (Mat. 21,13). Al die gebeurtenissen hebben eraan bijgedragen dat de verwachtingen van de discipelen op dit moment hooggespannen zijn en zij Jezus' aankondiging van de tempelverwoesting niet goed plek weten te geven in het plaatje van hun toekomstverwachting. Jezus' harde woorden hebben hen in verwarring gebracht. Op de een of andere manier moeten de hooggespannen verwachtingen van de discipelen op dit punt drastisch worden bijgesteld (zie ook Luc. 19,11). Dat is het dan ook wat Jezus doet in zijn antwoord op hun vragen.

Jezus is er in deze preek niet op uit om zijn discipelen een soort 'inside' informatie over de toekomst te geven, maar om hun verwachtingspatroon te corrigeren. Misschien kun je zelfs zeggen: om hen wat te temperen in hun verwachtingen. Jezus wil in elk geval voorkomen dat zijn discipelen straks het slachtoffer zullen worden van hun eigen

¹¹ Het werkwoord *planaw* komt in Mat. 24 maar liefst vier keer voor, zie vss 4, 5, 11 en 24.

¹² In de parallelteksten van Marc. 13,6 en Luc. 21,8 klinkt het zelfs in absolute zin: *Ἔγω, εἰμὶ*.

¹³ De profeet Johannes de Doper beleeft nadrukkelijk: *Ἔγω, οὐκ εἰμὶ ὁ Χριστός* (Joh. 1,20; vgl. 1,25; 3,28).

¹⁴ Vgl. J. Gnllka, *Das Matthäusevangelium 2* (Herders Theologischer Kommentar zum Neuen Testament), Freiburg 1988, blz. 313: 'Das Beieinander von Tempelzerstörung und Vollendung des Äons gibt zu verstehen, daß jene einmal als dieses Zeichen für das Ende angesehen wurde.'

¹⁵ Zie Van Bruggen, a.w., blz. 291vv. De uitleg die Van Bruggen aan de vraag naar een teken geeft, komt mij wat spitsvondig over. Van Bruggen meent dat de discipelen vragen welke *betekenis* eraan gehecht zou moeten worden wanneer de tempel zou vallen en wat *dán* (als de tempel als teken is weggevallen) het teken zou zijn van de verschijning van de Messias.

enthousiasme. Vandaar dat Jezus' preek ook zo weinig informatief is en vooral sterk waarschuwend van karakter. De waarschuwing voor het gevaar van misleiding stempelt in feite zijn hele preek. Jezus wil blijkbaar voorkomen dat zijn volgelingen hun hoofd op hol laten brengen door mensen die zeggen te weten hoe Gods plan voor de toekomst eruit ziet en zich daarmee presenteren alsof ze Christus zelf zijn.

Ook wanneer Jezus in vers 6 vervolgens over oorlogen en geruchten van oorlogen spreekt, dan verschaft hij zijn discipelen daarmee geen nieuwe informatie over de toekomst, want deze verschijnselen hoorden in Jezus' dagen in elk geval wel tot het gangbare verwachtingspatroon.¹⁶ Jezus sluit zich hierbij aan en erkent dat dit moet gebeuren (*dei/ gar genesqai*, vgl. Mat. 26,54). Maar het accent van Jezus' woorden ligt vooral op wat Hij daaraan toevoegt, namelijk dat dit nog niet het einde is (*αὐτὸν οὐκ ἐστὶν τὸ τέλος*, vgl. Luc. 21,9: *αὐτὸν οὐκ ἐπιτελεῖται τὸ τέλος*) en dat ze daarvan dus ook niet onrustig hoeven worden (*οἴρατε μὴ φρονησῆτε*). In de NBG-vertaling van vers 6 staat de oproep 'weest niet verontrust'. Dat roept de gedachte op dat de discipelen bij het horen van oorlogen bang zouden kunnen worden of in paniek zouden raken. Maar dat is hier niet aan de orde. Het werkwoord *φρονημαί* komt niet vaak voor in het Nieuwe Testament. Behalve in Mat. 24,6 en de paralleltekst Marc. 13,7 alleen nog in 2 Thess. 2,2 (*μὴ φρονησῆτε*). In deze laatste tekst wordt het werkwoord *φρονημαί* als parallel gebruikt voor de uitdrukking *σαλευθήσονται ἀπο τοῦ νοῦ* dat zoiets betekent als 'geestelijk in verwarring raken' of 'zijn bezinning verliezen'. Het NBG vertaalt het werkwoord *φρονημαί* in 2 Thess. 2,2 met 'in onrust verkeren'. Er zit waarschijnlijk ook het element in van 'opgewonden raken'. Dit valt met name af te leiden uit het gebruik van het werkwoord *φρονημαί* in het erotisch getinte Hooglied 5,4: 'Mijn geliefde stak zijn hand door de opening en mijn hart werd onstuimig over hem' (LXX: *ἡ κοιλία μου ἐκρόθη ἐπὶ αὐτὸν*).¹⁷ Het is daarom waarschijnlijk beter om de oproep *οἴρατε μὴ φρονησῆτε* in Mat. 24,6 te vertalen met 'ziet toe, raakt niet opgewonden'.¹⁸ Dat is precies wat Jezus met zijn preek probeert te bereiken. Hij wil voorkomen dat zijn volgelingen te vroeg beginnen te juichen, omdat ze bij het horen van oorlogen zouden kunnen denken dat het einde hiermee voor de deur staat. Nee, zegt Jezus nadrukkelijk, dit moet gebeuren, zeker, maar dit is het einde nog niet. Laat je niet gek maken, pas op dat er geen sfeer van opwindning ontstaat! Ook uit het vervolg van Jezus' woorden blijkt zijn bedoeling om het overspannen enthousiasme van zijn volgelingen te temperen. Volken en koninkrijken zullen tegen elkaar opstaan, zeker, en er zullen hongersnoden (*limi*) en aardbevingen (*seismi*) zijn¹⁹, dat ook, maar dat alles is nog maar het begin der weeën (*panta ta tauta arch. wlinwn*).²⁰ Met andere woorden: denk niet onmiddellijk aan het einde als je zulk soort dingen hoort, want het is in werkelijkheid pas het begin.

Als je erop let, dan is het gewoon opvallend hoe Jezus er alles aan doet om zijn volgelingen met hun beide benen op de grond te houden. In plaats van dat Jezus in dit hoofdstuk informatie geeft over toekomstige gebeurtenissen die je dan 'tekenen der tijden'

¹⁶ Mat. 24,6: *πολεμῶν καὶ ἀκοῶν πολεμῶν*. Luc. 21,9 spreekt over 'oorlogen en onlusten' (*πολεμῶν καὶ ἀκαταστασιῶν*).

¹⁷ Vgl. Van Bruggen, a.w., blz. 298: 'Ten onrechte denken sommige uitleggers en vertalers hier aan een reactie van vrees en paniek. Het werkwoord *throein* betekent "luid uitroepen". Josefus gebruikt het in de betekenis "(belangrijk nieuws) uitbazuinen, bekendheid geven". Daar het werkwoord doet denken aan het moment waarop onverwacht en groot nieuws wordt uitgeschreeuwd of doorgegeven, is het begrijpelijk dat het passivum betekent: in staat van opwinding geraken, "in emotionele beroering gebracht worden". Daarbij kan het gaan om emoties van vreugde (LXX Hl. 5,4). Er is geen reden om in Marcus 13 te denken aan emoties van vrees of schrik.'

¹⁸ Verrassend genoeg blijkt het in Luc. 21,9 wel om een schrikreactie te gaan: *μὴ πτοηθῆτε* 'wordt niet verschrikt', vgl. Luc. 24,37: *πτοηθέντες δὲ καὶ ἐμφοβοὶ γενόμενοι* 'en zij werden ontzet en verschrikt' (NB variante lezing: *πτοηθέντες καὶ ἐμφοβοὶ γενόμενοι*). Van Bruggen, a.w., blz. 299, meent dat het element van angst niet in het werkwoord *ptoein* besloten ligt, maar LXX 2 Kron. 20,15.17 (*μὴ φοβησῆτε μὴ πτοηθῆτε*) wijst wel in deze richting (zie ook *μὴ φοβῶν μὴ πτοηθῆτε* in LXX 1 Kron. 22,13; 28,20; 2 Kron. 32,7 en Am. 3,6). Vgl. 2 Petr. 3,6: *μὴ φοβούμεθα μὴ δεινὰ πτοῦσιν*. Ik heb de indruk dat er bij Lucas een accentverschuiving heeft plaatsgevonden.

¹⁹ In Marc. 13,8 is de volgorde omgekeerd: aardbevingen en hongersnoden. Luc. 21,11 spreekt van grote aardbevingen (*seismi, te megaloi*), hongersnoden en pestziekten (*limi. kai. loimi*), vreselijke dingen en grote tekenen van de hemel (*fohtra, te kai. ap'Ouranou/ shmeia megalai*).

²⁰ Vgl. Marc. 13,8: *arch. wlinwn tauta* 'Behalve uit de oproep *μὴ πτοηθῆτε* 'wordt niet verschrikt' (Luc. 21,9), blijkt ook uit het gegeven dat Lucas de vermelding van 'het begin der weeën' heeft weggelaten, dat hij een ander accent legt dan Matteüs en Marcus

zou kunnen noemen, lijkt Jezus de aandacht van zijn leerlingen daar juist bij weg te halen. Mensen die naar ‘tekenen der tijden’ zoeken, zijn namelijk gevoelig voor misleiding.²¹ Jezus wijst zijn discipelen op iets anders, namelijk dat ze met zware vervolgingen te maken zullen krijgen (vgl. Mat. 10,17-23) en door alle volken²² gehaat zullen worden. Wat zijn discipelen allemaal nog te wachten staat, dat blijkt Jezus in deze preek veel meer bezig te houden dan de vraag naar wat voor tekenen der tijden dan ook. Jezus beseft dat de verwoesting van de tempel die Hij heeft aangekondigd voor zijn volgelingen het begin zal zijn van een moeilijke periode van verdrukking en vervolging (zie ook vs 21).²³ Er is daarom nog geen reden voor een gloria-stemming onder zijn volgelingen, integendeel, ze zouden er goed aan doen om hun bezinning niet te verliezen en juist op de haat van de wereld (vs 9) en ook op interne spanningen en moeilijkheden (vs 10) te zijn voorbereid. En voor de tweede keer – en het zal nog niet de laatste zijn – wijst Jezus dan op het gevaar van valse profeten die zullen proberen de zijnen te verleiden en van hun Heiland los te weken (vs 11). Daarbij zullen deze verleiders de tijd mee hebben, want omdat de wetteloosheid toeneemt (vgl. Mat. 23,28), zal bij velen de liefde voor God en de liefde voor de naaste verkillen (h`agaph tw`n pollw`n, vs 12).

Wat Jezus in dit eerste deel van zijn preek met name bezighoudt is de vraag of zijn discipelen temidden van deze verwarring zullen weten te volharden in het geloof. Daartoe spooft Jezus hen in elk geval aan (vs 13, zie ook Mat. 10,22). Niet wie de zogenoemde *tekenen* van het einde weet te duiden, die zal behouden worden, maar wie *volhardt* tot het einde, die zal behouden worden. Daarom komt het er op aan dat het evangelie van het Koninkrijk in de wereld gepredikt blijft worden. Dat zal ook gebeuren, verzekert Jezus zijn discipelen (vs 14). Want die evangelieverkondiging, daar is het Jezus uiteindelijk om te doen en daar mogen ook de discipelen zich straks voor inzetten (vgl. Mat. 28,19-20). Het zijn niet de grote wereldgebeurtenissen, hoe schokkend ze ook zijn, die met de komst van Jezus en met de voleinding der wereld verbonden moeten worden, maar de voortgaande evangelieverkondiging alleen, die dwars door alle gebeurtenissen heengaat en doorgaat. Hoewel alle volken de volgelingen van Jezus zullen haten (vs 9), zullen deze zelfde volken, zegt Jezus nu, er getuige van zijn dat het evangelie in de hele wereld gepredikt wordt. Wanneer ze hun haat opgeven, zullen er zelfs in mogen delen! Als dat geen indrukwekkend teken van de eindtijd is! Wat voor schokkende dingen er ook gebeuren in de wereld en hoe je dat ook allemaal interpreteren moet, het einde zal pas gekomen zijn als God zijn belofte aan Abraham tot vervulling heeft gebracht, dat in Hem alle volken der aarde gezegend zijn. Door het evangelie van Jezus Christus.

Met de bevestiging van deze belofte komt het eerste deel van Jezus' preek tot een indrukwekkende climax.²⁴ De voleinding van de wereld is verbonden met de voleinding van de evangelieverkondiging. Dat lijkt weinig opzienbarend voor mensen die het van tekenen verwachten. Maar dit is waar het werkelijk om gaat in deze wereld. Als je ergens Gods trouw aan wilt aflezen, dan moet je dat hier aan doen. Jezus roept zijn volgelingen niet op om te letten op de dingen die veranderen in deze wereld, of om op zogenoemde ‘tekenen der tijden’ gespitst te zijn, maar om hun oog te richten op het enige dat blijvend en onwankelbaar is, de voortgaande prediking van het evangelie van Gods Koninkrijk.

---

²¹ Wat dat betreft hebben ook de afgelopen weken sommige christelijke bladen zich wel wat vergalopperd door met grote koppen te beweren dat met de instorting van de torens van New York de profetie vervuld zou zijn. Een andere keer zijn het de gebeurtenissen in het Midden Oosten en met name rond Israël die soortgelijke of nog sterkere uitspraken opleveren. Dit is precies het overspannen enthousiasme waarvoor Jezus zijn volgelingen in deze preek heeft willen bewaren.

²² De parallelteksten Marc. 13,13 en Luc. 21,17 spreken over ‘door allen’ (υπο παντων).

²³ Vgl. Mat. 13,21: genomenhj de qliyewj h' diwgmou/dia ton logon euqij skandalizetai.

²⁴ Vgl. Marc. 13,10: ‘en aan alle volken moet eerst het evangelie gepredikt worden’ (kai eij panta ta eqnh prwton dei/khrucqh`tai to euaggelion). Het is opmerkelijk dat de climax van de voortgaande evangelieverkondiging in Luc. 21 ontbreekt. Wel zegt Luc. 21,13: ‘Het zal voor u hierop uitlopen, dat gij zult getuigen’ (apobhsetai umin eij marturion).

Tweede deel: bemoediging (vss 15-35)

Het waren twee vragen die de discipelen aan Jezus hebben gesteld. De eerste vraag ging over het wanneer van de tempelverwoesting die Jezus had aangekondigd. De tweede vraag ging over het teken van Jezus' komst en van de voleinding der wereld. Om te voorkomen dat zijn discipelen het slachtoffer zouden worden van hun eigen enthousiasme, heeft Jezus er in het begin van zijn preek eerst alles aan gedaan om hun verwachtingspatroon bij te stellen en zijn leerlingen met hun beide benen op de grond te zetten. In het tweede deel van zijn preek kan Hij vervolgens meer gericht op hun beide vragen ingaan. In dezelfde volgorde waarin ze gesteld zijn. Eerst haakt Jezus in op hun vraag naar het wanneer van de tempelverwoesting (vs 15) en daarna brengt Jezus het gesprek geleidelijk op de komst van de Zoon des mensen en spreekt Hij ook over het gevraagde teken van zijn komst (vs 30). Dit tweede deel van Jezus' preek bereikt zijn climax in de gelijkenis van de vijgeboom en een uitdrukkelijke verzekering van de betrouwbaarheid van Jezus' woorden.

Ook nu Jezus meer specifiek aan de beantwoording van de vragen van zijn leerlingen is toegekomen, valt het op dat het accent in Jezus' woorden nog steeds niet op het geven van allerlei interessante informatie over de toekomst ligt. Opnieuw is het vooral de zorg voor de zijnen en hun volharding die Jezus bezighoudt. Het is niet moeilijk om dit vast te stellen, wanneer we op het gebruik van het woord 'uitverkorenen' letten (touw eklektouw). Dat is een liefelijk klinkende aanduiding die Jezus kort na elkaar maar liefst drie keer voor zijn volgelingen gebruikt. De eerste keer in vers 22, waar Jezus zegt dat de dagen van de grote verdrukking zullen worden ingekort, ter wille van de uitverkorenen. In vers 24 zegt Jezus vervolgens dat de valse profeten, als het mogelijk was, met hun tekenen en wonderen het liefst ook de uitverkorenen zouden verleiden. En de derde keer dat Jezus het woord 'uitverkorenen' gebruikt, is in vers 31 waar van de engelen gezegd wordt dat ze zijn uitverkorenen (touw eklektouw autou)²⁵ zullen verzamelen uit de vier windstreken der aarde. Deze liefelijke aanduiding van Jezus' volgelingen als 'uitverkorenen' loopt als een rode draad door dit tweede deel van Jezus' preek heen. Daarmee komt de nadruk in Jezus' preek, met alle vermaning die erin besloten ligt, nu vooral op de bemoediging te liggen. Jezus is er niet op uit om de nieuwsgierigheid van de zijnen naar de toekomst te bevredigen, maar om de zijnen te bemoedigen en te bewaren. Het is belangrijk om dit perspectief van de bemoediging goed in het oog te houden.

Eerst spreekt Jezus nu over de op dat moment zeer nabije toekomst, die van de naderende tempelverwoesting. Hij spreekt over de 'gruwel der verwoesting' (to. bde.lugma thj erhmwsewj) die binnenkort op de heilige plaats te zien zal zijn en die voor Jezus' leerlingen een signaal moet zijn om van het onheil weg te vluchten. Die 'gruwel der verwoesting' is een wat cryptische omschrijving die uit het boek Daniël afkomstig is.²⁶ Met deze uitdrukking werd bedoeld op een schokkende gebeurtenis die in de tweede eeuw vóór Christus heeft plaatsgevonden, toen de Syrische koning Antiochus Epifanes de tempel in Jeruzalem ontheiligde door het brandofferaltaar af te breken en daar een altaar voor de Griekse god Zeus voor in de plaats te zetten. Deze gebeurtenis heeft een belangrijke impuls gegeven aan de opstand van de Makkabeëen. Een bloedige strijd die uiteindelijk op een overwinning is uitgelopen, zodat het altaar weer hersteld kon worden en de tempel weer feestelijk ingewijd. De Joden vieren deze gebeurtenis vandaag nog steeds op het zgn. Chanoekafeest, het feest van de tempelvernieuwing. Met een zinspeling op die schokkende schending van het heiligdom door Antiochus Epifanes kondigt Jezus in vers 15 aan dat de discipelen weldra een soort herhaling van deze gebeurtenis zullen beleven.²⁷ Opnieuw zal er op de heilige plaats (en topw| agi.w|, vgl. Marc. 13,14: opou ouvdei) een schokkende gebeurtenis plaatsvinden

²⁵ In Luc. 18,3 is God het antecedent van twñ eklektwñ autou/

²⁶ Zie LXX Dan. 12,11; vgl. bde.lugma twñ erhmwsewn in LXX Dan. 9,27 en bde.lugma erhmwsewj in LXX Dan. 11,31 en in 1 Makk. 1,54.

²⁷ H.G.L. Peels, 'Eschatologie in het Oude Testament'. In: W. van 't Spijker (red), *Eschatologie. Handboek over de christelijke toekomstverwachting*, blz. 14 vergelijkt het hergebruik van oude voorstellingen met het volgende voorbeeld: 'Het beeldmateriaal van eerdere verwachtingen wordt de verf op het palet waarmee de latere eschatologische hoop geschilderd wordt.'

waardoor de tempel ontheiligt wordt. Welke concrete historische gebeurtenis hiermee is aangeduid, is vandaag niet eenvoudig vast te stellen. De meningen hierover lopen dan ook sterk uiteen. Het lijkt in elk geval waarschijnlijk dat aan een gebeurtenis voorafgaande aan de feitelijke verwoesting van de tempel gedacht worden. Als de verwoesting zelf bedoeld zou zijn, blijft er weinig ruimte meer om te vluchten.²⁸ Jezus wijdt er verder niet over uit. Dat zal ik om die reden ook niet doen.

Het belangrijkste is dat Jezus de zijnen aanspoort om op dat moment de bergen in te vluchten. Anders dus dan in de tijd van de Makkabeeën zullen de Joden er goed aan doen om nu juist niet tegen de ontheiliging van de tempel te vechten, maar weg te vluchten. Weg uit de tempel en weg uit Jeruzalem. Zo gauw mogelijk. Om het verrassende en tegelijk de ernst van dit advies goed te beseffen, kan het behulpzaam zijn om de woorden van Psalm 11 er eens bij te betrekken. In deze psalm krijgt de dichter ook het advies om de bergen in te vluchten, omdat de goddelozen een aanslag op hem dreigen te plegen. Met een zekere verontwaardiging wijst hij dit advies van de hand: 'Bij de HERE schuil ik. Hoe durft gij dan tot mij zeggen: Vliedt naar uw gebergte als vogels?' (Ps. 11,1) De dichter van deze psalm vertrouwde erop dat God zelf de goddelozen die het op zijn leven gemunt hadden, wel zou straffen (à la Sodom, zie Ps. 11,6!), omdat JHWH in zijn heilig paleis woont en in de hemel zijn troon heeft (MT: אֲסִי־יָמִיב; הַחַי־אֲדָמָה לְכַהֵן. הַחַי־ לXX: kurioj en naw/ agi,w| autou/ kurioj en ouranw/ o` qronoj autou). Met dit 'heilig paleis' wordt ongetwijfeld het tempelheiligtom in Jeruzalem bedoeld. Elders wordt אֲדָמָה לְכַהֵן ook met 'uw heilige tempel' vertaald (vgl. Ps. 5,8; 79,1; 138,2; Jona 2,5.8; vgl. Hab. 2,20). Voor een gelovige is de reactie van Psalm 11 onder normale omstandigheden ook de meest gepaste reactie. Niet wegvluchten voor de aanslagen van de goddelozen, geen paniekeractie, maar schuilen bij JHWH. Maar de tijden waarvan Jezus in Mat. 24,15vv spreekt, kunnen niet meer tot de normale omstandigheden worden gerekend. Jezus heeft de tempel in Jeruzalem aan het begin van dit hoofdstuk immers nadrukkelijk de rug toegekeerd en daarmee heeft de heerlijkheid van JHWH zelf zich uit de tempel teruggetrokken. Van het wonen van JHWH in zijn heilige tempel is geen sprake meer. Het enige advies dat nu nog geldt, is wegvluchten voordat het oordeel komt. Als de plaats van de verzoening wegvalt, omdat God zelf zijn handen ervan heeft afgetrokken, dan is er ook niets meer dat het oordeel kan tegenhouden. Niet meer de aardse tempel of een aards Jeruzalem, maar alleen de woorden van Jezus kunnen nu nog een plaats ter ontcoming zijn.

Het dringende van Jezus' advies om de bergen in te vluchten, blijkt ook uit het vervolg, waar Jezus zegt dat de zijnen op dat moment geen tijd meer moeten verliezen om weg te komen. Ze kunnen maar beter zelfs niet terugkeren om nog wat huisraad of kleding op te halen (vss 17-18). Deze woorden doen denken aan dat wat de engelen tegen Lot en zijn familie hadden gezegd, toen ze hals over kop uit Sodom moesten wegvluchten: 'Vlucht om uws levens wil; zie niet om, en sta nergens in de Streek stil; vlucht naar het gebergte, opdat gij niet verdelgd worde.' (Gen. 19,17) In de paralleltekst van Luc. 17,31-32 wordt de verbinding met de vlucht van Lot uit Sodom ook expliciet gelegd: 'Wie op die dag op het dak zal zijn, terwijl zijn huisraad in huis is, ga niet naar beneden om het te halen, en wie in het

²⁸ Van Bruggen, a.w., blz. 305, vertaalt to. *bde lugma thj erhmwsewj* met 'de gruwel die verwoest' of 'de gruwel die bestaat in verwoesting' en wijst exegeses af die bij deze uitdrukking aan een voorteken in plaats van aan de realiteit van de tempelverwoesting denken. Het argument van de oproep tot vluchten vindt Van Bruggen niet overtuigend omdat niet de inwoners van Jeruzalem, maar die van Judea worden opgeroepen om de bergen in te vluchten. Volgens Luc. 21,21 hoeft het één het ander echter niet uit te sluiten: 'Laten dan die in Judea zijn, vluchten naar de bergen, en die binnen de stad zijn, de wijk nemen, en die op het land zijn, er niet binnengaan'. Merkwaardig is ook dat Van Bruggen bij de oproep om te vluchten niet enkel aan de dagen van de tempelverwoesting denkt, maar aan heel de periode tot aan de wederkomst (blz. 311). Hiermee gaat hij voorbij aan de associatie met Gods oordeel over Sodom dat in de uitwerking van het vluchtmotief wordt opgeroepen (Van Bruggen, blz. 313: 'Het wordt een vluchtend leven'). De opvatting van Van Bruggen hangt samen met het 'probleem' dat Mat. 24,29 (par. Marc. 13,24) oproept, door de komst van de Zoon des mensen direct op de grote verdrukking te laten aansluiten. Van Bruggen ziet zich genoodzaakt om de periode van de grote verdrukking, mede vanwege de mededeling in Mat. 24,21, op heel de periode tot aan de wederkomst te laten slaan (blz. 311). Hiermee miskent Van Bruggen zowel het hyperbolisch karakter van vs 21 als het nabijheidsaspect als een belangrijk kenmerk van het eschatologisch spreken in de bijbel.

veld is evenzo, hij kere niet terug. Denkt aan de vrouw van Lot!' Inderdaad hebben Jeruzalem en de tempel in het jaar 70 het lot van Sodom ondergaan. Het moet een hel zijn geweest, die de Romeinen in Jeruzalem hebben aangericht. Meer dan 1.000.000 mensen hebben bij die gebeurtenis de dood gevonden en vele duizenden Joden zijn als slaven meegenomen. Het aantal slachtoffers kon zo groot zijn, omdat veel Joden zich juist in de tempel verschanst hadden en tot het laatst toe dachten dat God zijn tempel nooit zou prijsgeven. Ze verwachtten dat God op het laatste moment nog de Messias zou sturen om in te grijpen. Maar zo is het niet gegaan. De Messias had zich juist definitief uit de tempel teruggetrokken en zijn leerlingen het advies gegeven om te vluchten voor het onheil, wat veel christenen in die dagen gelukkig ook tijdig hebben weten te doen (Pella). Zoals de engelen Lot en de zijnen uit de hel van Sodom hebben weggehaald, alleen zijn vrouw is een verhaal apart, zo heeft Jezus dat in de dagen van de tempelverwoesting met zijn uitverkorenen gedaan. Hij heeft ze uit Jeruzalem weggehaald. Het is dus niet zozeer het onthullen van de toekomst en het geven van nieuwe informatie daarover, maar vooral de zorg voor de zijnen, die Jezus in deze preek bezighoudt.

Soms denken christenen bij die 'gruwel der verwoesting' echter ook aan de tijd van Jezus' wederkomst en zien ze er een teken van de eindtijd in (bijv. de komst van de antichrist).²⁹ Zij verwachten dat er nog een keer een schokkende gebeurtenis in de wereld zal plaatsvinden, die als een directe voorbode van Jezus' wederkomst moet worden gezien.³⁰ Ik geloof dat dit bijbelvers hiermee overvraagd wordt, hoewel de mogelijkheid van een latere actualisatie van deze profetie niet moet worden uitgesloten (vgl. 2 Thess. 2,2-4). Maar daarmee verlaten we het terrein van de exegese. In Mat. 24,15 heeft Jezus enkel over dat de dagen van de tempelverwoesting gesproken. Zo heeft ook de evangelist Lucas Jezus' woorden geïnterpreteerd, want hij heeft die woorden over de 'gruwel der verwoesting' heel concreet vertaald met: 'Zodra gij nu Jeruzalem door legerkampen omsingeld ziet, weet dan, dat zijn verwoesting nabij is' (Luc. 21,20).³¹ Jezus spreekt in vers 15 dus nog niet over het teken van zijn wederkomst, daar komt Hij straks in vers 30 op, maar is nog bezig met die eerste vraag van zijn discipelen, naar het wanneer van de tempelverwoesting. Alleen daar past ook de oproep om te vluchten bij en om te bidden dat deze vlucht niet in de winter of op sabbat zou vallen.³²

Ook de grote verdrukking die in vers 21 door Jezus wordt aangekondigd ziet in de context van deze preek primair op de schokkende gebeurtenissen rond de tempelverwoesting en de pijnlijke nasleep die dat met zich mee heeft gebracht. De toevoeging 'zoals er niet geweest is van het begin der wereld tot nu toe en ook nooit meer wezen zal' (vgl. Dan. 12,1) is hyperbolisch bedoeld en hoeft niet in letterlijke zin te worden opgevat.³³ Jezus kondigt zijn discipelen aan dat het een benauwde en verwarrende tijd zal worden, ook in geestelijk opzicht. Voor de derde keer in zijn preek wijst Jezus dan op het gevaar van misleiding (vss 23-26). Juist in die dagen dat Jeruzalem en de tempel bedreigd werden, blijken er inderdaad allerlei valse profeten te zijn geweest die de mensen uitnodigden om zich alvast te verzamelen, in de woestijn (*en th/ erhmw*, vs 26) of in de binnenkamer (*en toij tameipij*, vs 26), in verband met de verwachte komst van de Messias (zie Josefus). Maar Jezus benadrukt dat zijn zorg zich over de zijnen zal blijven uitstrekken in die moeilijke dagen. Jezus heeft wel de tempel verlaten, maar zal zijn uitverkorenen, niet

²⁹ Zie de bespreking hiervan bij H. Ridderbos, *De komste van het Koninkrijk. Jezus' prediking volgens de synoptische evangeliën*, Kampen 1950, blz. 412vv.

³⁰ Zie bijv. G. de Lange in *Opbouw*, 45^e jaargang nr. 3 (2 febr. 2001), blz. 44-45. Merkwaardig is hoe De Lange een verbinding legt tussen de verzen 14 en 15 en o.a. uit deze verzen afleidt dat de geschiedenis na de evangelieverkondiging aan de volken weer terug zal keren naar Jeruzalem en het Joodse volk. Daarmee miskent De Lange de toch vrij absolute uitspraak van vers 14: 'Dan zal het einde gekomen zijn.'

³¹ Met vele anderen ziet ook J.P. Versteeg, *Evangelie in Viervoud. Een karakteristiek van de vier evangeliën*, Kampen 1980, blz. 65v hierin een aanwijzing dat Lucas zijn evangelie pas na de val van Jeruzalem geschreven heeft en zijn herinnering aan deze gebeurtenis in zijn weergave van Jezus' woorden verwerkt heeft. Matteüs en Marcus hebben zich het meest bij Jezus' woorden aangesloten. Zie ook Luc. 19,43.44 en 21,24.

³² In Marc. 13,18 ontbreekt de vermelding van de sabbat. Dit hangt samen met de verschillende lezerskring van beide evangelisten. Zie Versteeg, a.w., blz. 16.

³³ Vgl. de hyperbolische wijze waarop zowel Hizkia als Josia wordt getypeerd in 2 Kon. 18,5, resp. 2 Kon. 23,25.

verlaten. Ter wille van de uitverkorenen zullen de dagen van die grote verdrukking zelfs worden ingekort (vs 22)³⁴ en de komst van allerlei misleiders wordt nadrukkelijk door Jezus voorzeggd, opdat ze er niet in zullen slagen om ook de uitverkorenen te misleiden (vss 24-25). Zelfs niet met grote tekenen en wonderen (*shmeiá megalá kai. terata*).³⁵ Als het werkelijk zoever is, dat de Christus komt, zal dat niet onopgemerkt kunnen blijven en hoeft niemand bang te zijn dat hij het nieuws ervan zal missen. De komst van de Zoon des mensen zal net zo duidelijk als de bliksem zijn, daar kan op dat moment geen misverstand over zijn (vs 27). 'Waar het aas is, daar zullen de gieren zich verzamelen.' (vs 28, vermoedelijk een gezegde)

Opnieuw kun je aan deze woorden zien hoe terughoudend Jezus is met het spreken over tekenen en het geven van tekenen. Het zijn de pseudo-christussen en de pseudo-profeten die het van grote tekenen en wonderen moeten hebben om de mensen ervan te overtuigen dat de Messias komende is, maar Jezus niet. En vanwege het gevaar van misleiding kunnen ook zijn volgelingen het daar maar beter niet van verwachten. Net als in het eerste deel van zijn preek probeert Jezus de aandacht van zijn discipelen bij de 'tekenen' weg te halen, wat voor tekenen dat verder ook mogen zijn. De grootste zorg van Jezus is veel meer dat zijn volgelingen temidden van alle verwarring zullen weten te volharden in hun geloof. Want als het zoever is, als de dag van zijn komst is aangebroken, dan merken de zijnen het vanzelf.

Zo heeft Jezus heel geleidelijk de overgang gemaakt naar de tweede vraag van zijn discipelen, die naar het teken van zijn komst en van de voleinding der wereld. Jezus spreekt in vers 30 over het teken van de Zoon des mensen dat aan de hemel zal verschijnen bij zijn komst (*to. shmeiôn tou/ uiôu/ tou/ anqrwpou en ouranw*).³⁶ Maar het is waarschijnlijk een ander teken dan de discipelen gedacht en in vers 3 gevraagd hadden (*ti, to. shmeiôn thj shj parousiáj*). Want het is geen teken dat als vóórteken zou kunnen dienen. Dit teken valt namelijk samen met Jezus' komst en heeft meer het karakter van een veldteken, waarbij je aan een banier of vaandel kunt denken, dat in de bijbel wel vaker in combinatie met bazuingeschal wordt genoemd (vgl. Jes. 18,1; Jer. 51,27). Hieraan zal de hele wereld kunnen zien dat Jezus als overwinnaar komt. Hij zal zijn vaandel aan de hemel planten en de bazuinen laten klinken.³⁷ In de oude kerk dacht men aan het kruisteken dat aan de hemel zou verschijnen, maar Jezus maakt het hier verder niet concreet. Gezien de manier waarop alle stammen der aarde op het zien van dit veldteken zullen reageren, zal het op dat moment voor ieder duidelijk zijn. Het is in elk geval geen vóórteken waaraan je kunt zien hoe laat het inmiddels is op de wereldklok en hoeveel tijd de mensheid nog heeft om zich voor te bereiden, want als dit teken verschijnt is de tijd juist verstreken. Dit teken valt namelijk samen met Jezus' komst op de wolken (*epi. twñ nefelwñ tou ouranou*)³⁸, met grote macht en heerlijkheid. Vandaar ook de reactie van ontzetting op aarde (vgl. Openb. 1,7).³⁹

³⁴ In Marc. 13,20 wordt God zelf als subject genoemd, zowel van het inkorten van de dagen als van de uitverkiezing: 'En indien de Here die dagen niet had ingekort, zou geen vlees behouden worden, doch ter wille van de uitverkorenen, die Hij heeft uitverkoren, heeft Hij die dagen ingekort.' In Luc. 21 ontbreekt dit motief. Evenmin spreekt Luc. 21 over Jezus' zorg voor de uitverkorenen.

³⁵ Het is opmerkelijk dat Lucas de grote tekenen niet bij de pseudo-profeten, maar al in Luc. 21,11 ter sprake heeft gebracht: 'vreselijke dingen en grote tekenen van de hemel' (*fobhtra, te kai. apV ouranou/ shmeiá megalá*). In 21,25 lijkt Lucas dit gegeven nader uit te werken: 'En er zullen tekenen zijn aan zon en maan en sterren' (*Kai. esontai shmeiá en hliw| kai. selhnh| kai. astroij*). Alles wijst erop dat er in het evangelie naar Lucas een accentsverschuiving heeft plaatsgevonden. Hij is in elk geval minder terughoudend met betrekking tot het spreken over tekenen.

³⁶ De vermelding van *to. shmeiôn tou/ uiôu/ tou/ anqrwpou* ontbreekt in Marc. 13 en Luc. 21. Dit hangt samen met het gegeven dat *to. shmeiôn thj shj parousiáj* (Mat. 24,3) ook in de vraagstelling van de leerlingen in deze teksten ontbreekt.

³⁷ Vgl. J.P. Versteeg in *Tekst voor Tekst. De Heilige Schrift kort verklaard en toegelicht*, 's Gravenhage 1987, blz. 709. Behalve de vermelding van het veldteken ontbreekt ook het bezingeschal in Marc. 13 en Luc. 21, een aanwijzing dat deze bij de interpretatie inderdaad samen genomen moeten worden.

³⁸ Vgl. Openb. 1,7 (*meta. twñ nefelwñ*). Luc. 21,27 spreekt over *en nefelwñ* (sg.).

³⁹ De vermelding van deze reactie van 'alle stammen der aarde' ontbreekt in Marc. 13. Naar aanleiding van de tekenen aan zon, maan en sterren, zegt Luc. 21,26 dat de mensen bezwijmen van vrees en angst voor de dingen, die over de wereld komen.

De verschijning van het veldteken van de Zoon des mensen valt ook samen met de voleinding der wereld (*sunteleiaj tou aiwhoj*, vs 3). Hierop wijzen de in vers 29 genoemde kosmische verschijnselen die zijn komst zullen begeleiden. De zon zal verduisterd worden, de maan zal haar glans niet geven, de sterren zullen van de hemel vallen en de machten der hemelen zullen wankelen.⁴⁰ Met andere woorden: bij Jezus' komst op de wolken zal tegelijk de wereldklok worden stilgezet. De wereldklok, waarvan de zon, maan en sterren de wijzers zijn. Het zijn juist deze hemellichamen die God geschapen heeft om scheiding te maken tussen dag en nacht en om vaste tijden, dagen en jaren aan te wijzen (Gen. 1,14). Ook deze kosmische verschijnselen zijn m.i. niet als vóórtekens bedoeld in de aanloop naar Jezus' komst. Het is een bekende profetische manier van zeggen dat de wereldklok zal worden stilgezet (vgl. Jes. 13,10; Joël 2,30.31). De voleinding der wereld zelf is hiermee aangeduid. Zij valt samen met de komst van de Zoon des mensen.

In het voorafgaande heeft Jezus al gezegd dat de zijnen zich niet van tevoren al naar een bepaalde plaats hoefden begeven, in de woestijn of in de binnenkamer of waar dan ook, omdat de Messias daar gekomen zou zijn. In vers 31 kondigt Jezus aan dat de Zoon des mensen bij zijn komst zijn engelen zal uitzenden om al zijn uitverkorenen te verzamelen, waar ze zich ook bevinden. Ook elders in het evangelie legt Matteüs er nadruk op dat de Zoon des mensen bij zijn komst door zijn engelen vergezeld wordt (Mat. 16,27; 25,31) en vermeldt hij de specifieke rol van de engelen bij de voleinding (zie Mat. 13,39.41.49). Het accent ligt in Mat. 24,31 echter op het uitzenden van deze engelen door de Zoon des mensen. Jezus' zorg voor de zijnen krijgt ook hier dus weer alle nadruk. In heel dit tweede deel van zijn preek is Jezus er duidelijk op uit om zijn volgelingen te bemoedigen.

Ik ben nog even voorbijgegaan aan de tijdsaanduiding 'terstond na de grote verdrukking van die dagen' (*Eugewj de meta thn qllyin twh hmerwh ekeinwn*), die aan het begin van vers 29 gegeven wordt.⁴¹ Dat Jezus met het oog op zijn komst het woordje 'terstond' gebruikt, hoeft op zich niet te verbazen. Voor sommigen is juist dit woord een reden om het voorafgaande over de grote verdrukking niet meer op de dagen van de tempelverwoesting te betrekken, maar op de periode vlak voor de wederkomst. Van Bruggen smeert de periode van de grote verdrukking zelfs uit over heel de periode tot aan de wederkomst. Hierbij speelt ook zijn letterlijke opvatting van de in vers 21 gebruikte hyperbool een rol. Van Bruggen denkt niet aan een verdrukking die enkel over Jezus' volgelingen komt, maar aan de verdrukking van het Joodse volk die met de verwoesting van de tempel begonnen is. De inkorting van de periode van verdrukking vindt plaats ter wille van de uitverkorenen (vs 22), maar deze zouden niet geheel samenvallen met de verdrukten.⁴² Deze laatste onderscheiding is wat spitsvondig. Maar ook los daarvan is het niet nodig om uit het 'terstond' van vers 29 een bepaald tijdschema af te leiden. In het algemeen geldt dat het typerend is voor het eschatologisch spreken in de bijbel dat de toekomst als nabijheid wordt verkondigd.⁴³ Wat de oudtestamentische profeten betreft, omschreef Von Rad dit als volgt: 'Das Charakteristikum der prophetischen Botschaft ist ihre Aktualität, ihre Naherwartung.'⁴⁴ Meer in het bijzonder geldt ook dat de bijbel, wanneer het over de komst van Jezus gaat, daarvoor vaak woorden zoals 'terstond' en 'spoedig' gebruikt. De bijbel ziet heel de tijd waarin wij leven, vanaf het moment van Jezus' eerste komst, in het perspectief van de eindtijd liggen. Deze woorden 'terstond' en 'spoedig' gebruikt de bijbel niet om daarmee een bepaald tijdspad aan te geven (kwantitatief), maar om onze verwachting te stimuleren (kwalitatief) en om ons ervan te verzekeren dat van uitstel (vgl. 'dit is het einde nog niet') zeker geen afstel zal komen. In het licht van Jezus' eerste komst (vgl. Luc. 17,21: 'het

⁴⁰ Vgl. Marc. 13,24-25. Luc. 21,25v spreekt meer in het algemeen over *shmeia en hliw| kai. selhnh| kai. astroij* maar noemt ook het wankelen van de *dunameij twh ouranwh*.

⁴¹ In Marc. 13,24 en Luc. 21,25 ontbreekt dit 'terstond'.

⁴² Zie Van Bruggen, a.w., blz. 312 (412).

⁴³ Vgl. H.G.L. Peels, a.w., blz. 42: 'De toekomstprediking van de profeten kenmerkt zich door het nabijheidsaspect.' Het specifieke karakter van het eschatologisch spreken van de profeten verzet zich tegen elke vorm van schematisering.

⁴⁴ G. Von Rad, *Theologie des Alten Testaments. Band 2: Die Theologie der prophetischen Überlieferungen Israels*, München 1980⁷ (eerste druk: 1960), blz. 124.

Koninkrijk Gods is bij u'), geldt dat ook de zekerheid van Jezus' tweede komst vast staat. Ik kom tot de conclusie dat Jezus met het in vers 29 gebruikte 'terstond' de verwachting van zijn leerlingen wil levend houden, onafhankelijk van eventuele tekenen die zij denken waar te nemen.⁴⁵

Het tweede deel van Jezus' preek bereikt zijn climax in de gelijkenis van de vijgeboom. Ik reken deze passage (vss 32-35) nog niet bij het derde deel van Jezus' rede dat een appelerend karakter draagt, maar tot het tweede deel, waarin de bemoediging centraal staat. Deze passage heeft ook iets van een samenvattende afsluiting, waarbij het voorafgaande onderwijs een bekrachtiging ontvangt. Het loopt uit op een uitdrukkelijke verzekering van de betrouwbaarheid van Jezus' woorden. Jezus vertelt een korte gelijkenis (Apo. de thj sukhj maqete thn parabolhn, vgl. Luc. 21,29: Kai. eipen parabolhn autoij), die vooral bemoedigend en hoopgevend wil zijn. Omdat praktisch alle bomen in Palestina 's winters groen blijven, behalve de vijgeboom, kon je juist aan de vijgeboom goed zien wanneer de zomer weer in aantocht was. Namelijk wanneer het hout van de vijgeboom begon uit te lopen. Daaraan kon je zien dat de zomer nabij was. Wij zouden misschien de eerste sneeuwkllokjes of de krokussen als voorbeeld hebben gekozen. Of de knoppen van de magnolia. De boodschap die Jezus met deze gelijkenis wil doorgeven, is dat zijn leerlingen binnenkort op een soortgelijke manier zullen zien dat de voleinding nabij is. Eens komt de grote zomer (vgl. Gez. 288). Dat mochten de discipelen afleiden uit de gebeurtenissen waar ze binnenkort getuige van zouden zijn. 'Zo moet ook gij, wanneer gij dit alles ziet, weten, dat het nabij is, voor de deur.' (vs 33)

Deze uitspraak van vers 33 grijpt terug op het voorafgaande. Dat de formulering 'wanneer gij ziet' (ofan idhte) identiek is aan het begin van vers 15 (ofan oua idhte), is een formele aanwijzing dat met name aan de hier beschreven gebeurtenis moet worden gedacht, namelijk de onheilspellende gebeurtenis die de tempel in Jeruzalem te wachten staat, met de hele nasleep daarvan, de grote verdrukking. Daar is op zich natuurlijk weinig hoopgevends aan. Er zit dus een enorme spanning tussen het onheil dat Jezus heeft aangekondigd aan de ene kant en zo'n uitlopende vijgeboom aan de andere kant. Maar de boodschap die Jezus met deze gelijkenis wil uitdragen is dan ook dat zijn discipelen met andere ogen moeten leren kijken. Hoewel de gebeurtenissen die ze zullen meemaken ronduit rampzalig zijn, hoeven zij zich door dat alles niet te laten ontmoedigen. Integendeel, juist wanneer zij al deze dingen zien gebeuren, mogen ze weten dat de komst van de Zoon des mensen nabij is.

Met de gelijkenis van de vijgeboom zet Jezus dus nog eens een dikke streep onder de belofte die Hij ook in de voorafgaande verzen 29-31 al gegeven had. Om de zekerheid hiervan te benadrukken, had Jezus zelfs het woord 'terstond' (vs 29) gebruikt. Maar voor het geval Jezus' woorden zijn leerlingen nog teveel als iets van een verre toekomst in de oren klinkt (vergeet niet dat hun verwachting tot voor kort nog hooggespannen was en door Jezus inmiddels danig was getemperd), voegt Hij er deze gelijkenis van de vijgeboom aan toe. Ik denk uit pastorale overwegingen. Jezus heeft hun toekomstverwachting wel willen corrigeren, maar niet afbreken. Eens komt de grote zomer. Dat mag voor hen net zo zeker zijn als wanneer ze de vijgeboom zien uitlopen. 'Zo moet ook gij, wanneer gij dit alles ziet, weten, dat Hij nabij is, voor de deur.' (ginwskete ofi egguj estin epi. quraij) Niet het, maar Hij!⁴⁶ In die verwachting mogen ze leven. Daar zet Jezus met deze gelijkenis nog eens een dikke streep onder. Om zijn leerlingen te bemoedigen, nu ze eerst een periode van onheil binnengaan.

---

⁴⁵ In dit verband kan ook op het gebruik van het woord *tote* genoemd worden (zie vss 9, 10, 14, 16, 21, 23, 30, 40). Uit het gebruik hiervan kan geen chronologisch tijdschema voor de toekomst worden afgeleid. Het profetisch spreken kan als 'perspectivisch-samenvattend' worden getypeerd (Peels, blz. 42). Dit impliceert dat tijd en ruimte vaak in elkaar worden geschuiven. Men noemt dit ook wel het 'profetisch perspectief' of het 'beperkte perspectief van de profeten'. Runia vergelijkt dit met een surrealistisch schilderij: 'Met een paar lange en krachtige streken van zijn penseel tekent de kunstenaar in grote lijnen wat hem voor ogen staat. Wat hij wil communiceren is heel duidelijk, zolang de toeschouwer er maar niet te dichtbij staat, want dan loopt hij de kans niets van de 'boodschap' te kunnen maken. En om die boodschap gaat het; niet om de details.' (Runia, 'Intermezzo'. In: W. van 't Spijker (red), *Eschatologie. Handboek over de christelijke toekomstverwachting*, blz. 496)

⁴⁶ Vgl. Het Boek: 'Dat is het teken dat Ik bijna kom', zie ook diverse engelse vertalingen. Vgl. Luc. 21,31: '...dat het Koninkrijk Gods nabij is'.

Ik kom nog even terug op die woorden ‘wanneer gij dit alles ziet’ (oʃan idhte panta tauta).⁴⁷ Bij de woorden ‘dit alles’ zullen we primair moeten denken aan de gebeurtenis van de tempelverwoesting en de grote verdrukking die Jezus heeft aangekondigd (vgl. het gebruik van hetzelfde tauta panta in Mat. 23,36: ‘Voorwaar, Ik zeg u: al deze dingen zullen komen over dit geslacht’, vgl. 24,2). M.i. doelt Jezus hier niet op de kosmische verschijnselen die Hij in vers 29 beschreven heeft of de verschijning van het teken van de Zoon des mensen (vs 30). Want op dat moment is Jezus’ komst niet nabij, maar is Hij er!⁴⁸ In vers 34 worden de woorden ‘dit alles’ herhaald. Daar zegt Jezus dat diezelfde generatie van toen (h` genea. auʃh) het allemaal nog zou meemaken: ‘Voorwaar, Ik zeg u, dit geslacht zal geenszins voorbijgaan, voordat dit alles geschiedt.’ Ook dit ziet op de gebeurtenissen die Jezus vanaf vers 15 heeft aangekondigd, de gebeurtenissen rond de tempelverwoesting en over de grote verdrukking die daarop volgen zou. In vers 34 geeft Jezus dus geen nadere tijdsbepaling van zijn komst en van de voleinding, want daarvan kent ook Hijzelf de dag noch het uur. Het is niet mogelijk om de benaming ‘dit geslacht’ op te rekken tot de mensheid van heel de periode tot aan de wederkomst.⁴⁹ Niet alleen ontleent deze opvatting aan Jezus’ woorden hun zeggingskracht (een dergelijke verzekering is weinig zinvol), maar ze gaat vooral voorbij aan het gegeven dat Jezus de aanduiding ‘dit geslacht’ meestal gebruikt om er iets van het oordeel in te laten doorklinken (zie voor deze negatieve connotatie Mat. 11,16; 12,41.42; 17,21; 23,26; Marc. 8,12; 9,29; Luc. 7,31; 11,29-32.50-51; 17,25; Hebr. 3,10). Ook zijn donderpreek tegen de schriftgeleerden en Farizeeën had Hij met een dergelijke uitspraak afgesloten: ‘Voorwaar, Ik zeg u: Al deze dingen zullen komen over dit geslacht.’ (epi. thn genean tauʃh, 23,26)

In de context van deze preek fungeert de benaming ‘dit geslacht’ als tegenstelling van de drie maal genoemde ‘uitverkorenen’ (zei vss 22, 24, 31). Waar God aan zijn eigen volk het oordeel voltrekt, wil Jezus zijn leerlingen leren om door het komende onheil heen te kijken en zich daardoor in elk geval niet te laten ontmoedigen. Zij mogen de komende gebeurtenissen zien als een duidelijke bevestiging van Jezus’ woorden over de komst van de Zoon des mensen. Wanneer Jezus’ aankondiging van de tempelverwoesting en grote verdrukking straks in vervulling gaat, zal dat hun geloof en verwachting versterken dat weldra ook Jezus’ woorden over zijn komst en de voleinding der wereld in vervulling zullen gaan. Jezus’ woorden zijn immers betrouwbaar, zoals Jezus hen in vers 35 nog eens met nadruk verzekert: ‘De hemel en aarde zullen voorbijgaan, maar mijn woorden zullen geenszins voorbijgaan.’ (vgl. Mat. 5,18) Daar kun je op aan, ook als het door Jezus gebruikte ‘nabij’ in de praktijk straks een rekbaar begrip blijkt te zijn. Deze krachtige verzekering van de kant van Jezus dat zijn woorden niet zullen voorbij gaan, lijkt in elk geval al rekening te houden met de mogelijkheid dat de grote zomer, hoewel die voor de deur staat, toch nog wat langer op zich zal laten wachten dan je zou wensen. Maar Jezus verzekert zijn leerlingen bij voorbaat van de betrouwbaarheid van zijn woorden. Van uitstel zal hoe dan ook geen afstel komen. Het vervolg van Jezus’ preek sluit naadloos bij deze verzekering aan.

Maar voor ik op dit vervolg inga, moet ik eerst nog iets meer zeggen over die gelijkenis van de vijgeboom. Want deze gelijkenis blijkt bij veel christenen die zich graag met de zogenoemde ‘tekenen de tijden’ bezighouden, zeer geliefd te zijn. Zij zijn vaak geneigd om bij dat uitlopen van de vijgeboom aan het volk Israël denken. Op zich is die gedachte niet zo vreemd, omdat elders in het evangelie ook een vijgeboom voorkomt waarmee daar

⁴⁷ Vgl. Marc. 13,29 en Luc. 21,31: oʃan idhte tauta ginomena.

⁴⁸ In de paralleltekst van Luc. 21,29-33 lijken Jezus’ woorden wel ook op de kosmische tekenen betrokken te moeten worden. Ze staan daar in het verlengde van vers 28: ‘Wanneer deze dingen beginnen te geschieden, richt u op en heft uw hoofden omhoog, want uw verlossing genaakt.’ Ik krijg voortdurend de indruk dat er bij Lucas een verschuiving is opgetreden. Het letten op de ‘tekenen der tijden’ wordt door Lucas in elk geval minder getemperd dan bij Matteüs en Marcus het geval is.

⁴⁹ Vgl. J.T. Nielsen, *Het evangelie naar Mattheüs III* (De prediking van het Nieuwe Testament), Nijkerk 1974, blz. 53: ‘de generatie van deze aeon, de mensen die ten tijde van Jezus leefden en degenen die na Hem zijn gekomen en nog zullen komen, zolang deze aeon nog niet ten einde is. Het gaat ook nu weer om de aan het jodendom van die tijd ontleende tegenstelling tussen “dit geslacht” en “het komende geslacht”, welke tegenstelling overeenkomt met die tussen “deze tijd” en “de komende tijd”. Versteeg sluit zich in *Tekst voor Tekst*, blz. 710, bij deze opvatting van Nielsen aan.

inderdaad het volk Israël bedoeld wordt. Dat is in de geschiedenis van de vervloeking van de vijgeboom (Mat. 21,18-22). Net zoals Jezus aan die vijgeboom geen vruchten kon vinden, zo kon Hij ook geen vrucht vinden in het Israël van zijn dagen. Net als die vijgeboom kreeg Israël door Jezus daarom het oordeel aangezegd. Maar dat wil niet zeggen dat je nu ook achter elke vijgeboom in het evangelie het volk Israël moet zien, en zeker niet de politieke staat Israël zoals wij die vandaag kennen. Alsof je daaraan kunt aflezen vandaag dat Jezus' komst nabij is. Ik beweer niet dat God Israël zou hebben afgeschreven, want God verstoot zijn oude verbondsvolk niet (Rom. 11,1v). Hij kent geen berouw over zijn genadegaven en roeping (Rom. 11,29). Maar daar gaat het in deze gelijkenis niet over. Hier gaat het om een doodgewone vijgeboom. Dat blijkt ook uit Luc. 21,19 waar behalve de vijgeboom ook de andere bomen (panta ta dendra) worden genoemd. Dit gegeven onderstreept dat Jezus de vijgeboom enkel als beeld voor de komende zomer heeft willen gebruiken. Hij had bij wijze van spreken ook de magnolia als voorbeeld kunnen nemen. Het gaat Jezus in deze gelijkenis dus niet om Israël en zeker niet om de politieke staat Israël zoals wij die kennen. Jezus doelt op het oordeel dat Hij in het voorafgaande heeft aangekondigd, maar waar zijn leerlingen doorheen mogen kijken. Op het eerste gezicht zal de nabije toekomst misschien weinig hoopgevend zijn, maar de goede verstaander weet dat de zomer nabij is.

Derde deel: appèl (vss 36-51)

Hoewel in de gelijkenis van de vijgeboom nog steeds de bemoediging centraal staat, bevat deze gelijkenis impliciet ook al een oproep tot geloof en verwachting. In het vervolg wordt deze oproep door Jezus expliciet gemaakt en komt het accent op de waakzaamheid te liggen. Want, hoewel de nabijheid en de zekerheid van Jezus' komst voorop staat, Hij heeft zijn leerlingen geen spoorboekje overhandigt, waarin ze het traject naar de toekomst nu precies kunnen volgen. Dat blijkt vooral uit de verrassende mededeling dat de dag en het uur van zijn komst zelfs aan Jezus zelf onbekend zijn.⁵⁰ De engelen worden genoemd omdat zij een belangrijke rol zullen spelen bij de verzameling van de uitverkorenen, maar zelfs de Zoon die deze engelen zal uitzenden kent de tijden en gelegenheden niet die alleen de Vader heeft vastgesteld. Dat betekent dat Jezus zijn komst niet concreter en duidelijker kan aankondigen dan Hij in het voorafgaande heeft gedaan. Meer dan dat zijn woorden betrouwbaar zijn en dat zijn leerlingen zijn komst verwachten mogen, kan Hij er ook zelf op dat moment niet van zeggen.

In elk geval bereidt Jezus zijn leerlingen erop voor dat zijn komst nu niet meer van tevoren zal worden aangekondigd. Wat dat betreft is er een duidelijk verschil met Jezus' eerste komst. Toen was er nog zo iemand als Johannes de Doper die als een heraut mocht rondbazuinen dat Gods Koninkrijk was nabij gekomen. Jezus zei van Johannes dat hij de profeet Elia was die komen zou. Zo'n Eliafiguur heeft Jezus niet voor zijn tweede komst aangekondigd. Integendeel. De Zoon des mensen zal komen op een dag die van tevoren niet is aangekondigd. Er zullen ook geen bijzondere vóórtekenen te zien zijn die vlak van tevoren nog de nodige zekerheid zouden kunnen geven. Jezus vergelijkt zijn komst met wat er gebeurde in de tijd van Noach.⁵¹ Natuurlijk hadden de mensen wel gezien dat Noach een schip aan het bouwen was en ze hadden ook gehoord waarom, maar van het aanbreken van de dag van de zondvloed hadden ze niets gemerkt. Ze waren gewoon doorgegaan met hun leven, eten, drinken en trouwen. Ook op de dag van de komst van de Zoon des mensen zullen de mensen gewoon bezig zijn met hun dagelijkse werkzaamheden. De boer is gewoon op zijn land aan het werk en zijn vrouw is aan het malen.⁵² Daar is ook niets mis mee, dat

⁵⁰ Zie ook Marc. 13,32. Opmerkelijk is dat deze woorden bij Lucas ontbreken. Past dit in het plaatje dat Lucas meer betekenis lijkt toe te kennen aan het letten op de 'tekenen der tijden'?

⁵¹ In de paralleltekst van Luc. 17,26-30 wordt ook een vergelijking met de dagen van Lot getrokken.

⁵² In Marc. 13 ontbreekt een parallel voor deze passage. In de paralleltekst van Luc. 17,34-36 wordt ook gesproken over twee mensen die in één bed zullen liggen (duo epi. kl inhj miaj). Bovendien situeert Lucas Jezus' komst expliciet in de nacht (tauth| th| nukti.). Dit lijkt de passage over het komen 'als een dief in de nacht' te veronderstellen. Deze verwijzing heeft Lucas echter al in Luc. 12,39 opgenomen. Als enige spreekt Lucas

soort dingen moeten allemaal gewoon doorgaan. Maar als Jezus' komst van tevoren niet meer wordt aangekondigd, is het wel zaak om ook in je dagelijkse bezigheden waakzaam te blijven. Dat je je Heer ook op dat moment ontmoeten kunt. Niet de *aanwezigheid* van 'tekenen der tijden', maar juist de *afwezigheid* ervan moet Jezus' volgelingen extra waakzaam maken (vs 42). Juist omdat Jezus' komst niet nader zal worden aangekondigd. Dit laatste onderstreept Jezus vervolgens met het voorbeeld van de dief. Juist omdat je niet weet op welk moment die komt, zul je je huis permanent tegen inbraak moeten beveiligen. Voor de tweede maal roept Jezus in vers 44 daarom op tot waakzaamheid.⁵³

Zo mondt Jezus' preek over de laatste dingen uit in één groot appèl om waakzaam te zijn. In de gelijkenis waarmee Matteüs 24 besluit, laat Jezus ten slotte zien wat Hij onder waakzaamheid verstaat. Met waakzaamheid bedoelt Jezus niet dat je voortdurend omhoog moet zitten turen om te zien of Jezus er al aankomt. Ook is er geen reden om als christenen alvast op een kluitje bij elkaar te kruipen of naar Jeruzalem en de Olijfberg af te reizen omdat het daar allemaal gebeuren zou. In het voorafgaande heeft Jezus al gezegd dat de engelen de uitverkoren wel zullen verzamelen, wanneer het zover is. En in het eerste deel van zijn preek heeft Jezus al gewaarschuwd dat er geen reden is om vroegtijdig in een staat van opwinding te raken. Nee, iedereen moet maar gewoon zijn werk blijven doen. Zijn gewone dagelijkse werk. Jezus zal bij zijn komst niemand een verwijt maken dat hij gewoon zijn werk is blijven doen. Want waakzaam blijven heeft in de bijbel alles te maken met werkzaam blijven. Vooral in die laatste gelijkenis die Jezus vertelt, kun je dat heel goed zien. Zoals die boer en die vrouw gewoon hun dagelijks werk mogen blijven doen, zo moeten ook Jezus' eigen discipelen trouw zijn in de taak die hun door Jezus wordt opgedragen, o.a. in hun zorg voor de gemeente. De Heer wil zijn knecht op een goede manier bezig vinden bij zijn komst, op zo'n manier dat hij Jezus daarbij ontmoeten kan. Dat hij zich niet hoeft te schamen voor de manier waarop hij zijn taak heeft opgevat en de dingen waar hij mee bezig is. Waakzaam zijn en werkzaam blijven horen in de bijbel bij elkaar.⁵⁴ Dat een discipel van Jezus zijn taak verzuimt kan het gevolg zijn van een *overspannen verwachting*, maar blijkbaar ook van een *gebrek aan verwachting*. Dat zie je bij die slechte slaaf (ο̃ kakoj douloj ekeiñoj) in Jezus' gelijkenis die in zijn hart dacht dat zijn Heer voorlopig toch nog wel zou uitblijven (Cronizei mu õ kurioj, vs 48; vgl. Mat. 25,5: cronizontoj de tou/ numfiou) en er daarom maar een feestelijke jamboel van maakte. Hij begon zelfs zijn medeslaven (touj sundouloj autou/ vgl. Luc. 12,45: touj paidaj kai. taj paidiskaj) te slaan en maakte misbruik van zijn positie). Deze slechte slaaf zal daarom hetzelfde lot ondergaan als de Farizeeën en schriftgeleerden die Jezus in het vorige hoofdstuk als huichelaars (υ̃pokritai) heeft aangesproken (zie Mat. 23,13.15.23.25.27.29). Een afschrikwekkend slot van een indrukwekkend hoofdstuk. Ook hieraan kun je zien dat Jezus er alles aan gelegen is om zijn volgelingen waakzaam te houden. Daar kan zelfs een heilzame schrikreactie dienstbaar aan zijn. De vraag waarmee Jezus de gelijkenis van die slechte slaaf begon, nodigt in elk geval uit tot zelfbeproeving. 'Wie is dan de trouwe en verstandige slaaf die de Heer bij zijn komst zó bezig zal vinden?' (ο̃ pistoj douloj kai. fronimj, vs 42; vgl. Luc. 12,42: ο̃ pistoj oikonomj ο̃ fronimj) Een vraag waardoor al Jezus' volgelingen zich aangesproken mogen weten, maar in het bijzonder zij aan wie de Heer de zorg over zijn gemeente heeft toevertrouwd of die zich op een dergelijke taak voorbereiden.

---

expliciet over de verschillende 'nachtwakes' waarin Jezus zou kunnen komen (kai en th/ deuteraj kai en th/ trith/ fu lakh/ Luc. 12,38). In Mat. 24,43 komt de nachtwake ter sprake in het voorbeeld van de dief, een voorbeeld dat in Luc. 21,39 pas na het spreken over de nachtwakes komt.

⁵³ De oproep van vers 44 wordt herhaald in Mat. 25,13.

⁵⁴ Ook in de gelijkenissen van het volgende hoofdstuk borduurt Jezus nog op ditzelfde thema voort. In de gelijkenis van de vijf dwaze meisjes gaat het om de waakzaamheid, in de gelijkenis van de talenten om de werkzaamheid. Ook daaruit blijkt dat je die twee steeds dicht bij elkaar moet houden..

Excurs naar aanleiding van de uitleg van D. Holwerda

Bij wijze van excurs wil ik ook de uitleg die dr. D. Holwerda van Jezus' rede gegeven heeft in deze bijdrage ter sprake brengen.⁵⁵ Holwerda betoogt dat heel de rede van Matteüs 24 op de gebeurtenissen rond het jaar 70 moet worden betrokken.⁵⁶ Het einde waarvan sprake is, wanneer het evangelie in heel de wereld verkondigd zal zijn, ziet dan niet op de voleinding van alle dingen, maar op het einde voor de tempel en voor Jeruzalem dat met het jaar 70 gekomen is. De hele wereld waarin het evangelie verkondigd moest worden, ziet dan op de toenmalige bewoonde wereld en Paulus' zendingswerk zou als vervulling van deze opdracht kunnen worden gezien. Ook het spreken over de parousia van de Zoon des mensen ziet niet op de dag van Jezus' wederkomst, maar op dag van de verwoesting van Jeruzalem toen Jezus kwam om te oordelen. Ook de kosmische verschijnselen die de parousia begeleiden, kunnen op de dag van de tempelverwoesting worden betrokken. Het gaat hier om een profetische tekening die tegen de achtergrond van het oudtestamentische spreken verstaan kan worden.

Ik vind dit een verrassende, maar tegelijk ook een wat spitsvondige uitleg van Matteüs 24. Wat zou de zin zijn van Jezus' waarschuwing dat dit het einde nog niet is (vs 6), wanneer het spreken over het einde op Jeruzalems ondergang betrokken zou moeten worden? Jezus' spreken over het einde grijpt onmiskenbaar terug op het spreken van de discipelen die juist ook naar de voleinding der wereld gevraagd hadden en deze vraag met die naar de val van Jeruzalem verbonden hadden. Holwerda betoogt dat er geen aanleiding is om te denken dat de discipelen bij het stellen van deze vraag verder bedoelden te gaan dan het einde van Jeruzalem en ook het einde van heel de wereld op het oog hadden.⁵⁷ Het is echter de vraag of beide voor de discipelen niet onlosmakelijk met elkaar verbonden waren. Juist het gebruik van de uitdrukking *sunteleiaj tou aiwñoj* lijkt hiervoor te pleiten (zie in het bijzonder het spreken over *sunteleia aiwñoj* resp. *en th| sunteleia| tou aiwñoj* in Mat. 13,39.40.49; er is niets dat in genoemde passages wijst op een verbinding met de tijd van Jeruzalems ondergang; vgl. 12,32; ook in 28,20 is sprake van *ewj thj sunteleiaj tou aiwñoj*: er is geen reden om de belofte die Jezus hier geeft tot aan het jaar 70 te beperken!). Het is waar dat het perspectief van de voleinding in de vraagstelling van Marc. 13,4 en Luc. 21,7 niet expliciet ter sprake komt, maar dat is geen doorslaggevend argument tegen de uitleg die dit de vraagstelling van Mat. 24,3 wel op de voleinding der wereld betreft, temeer omdat deze in samenhang met Jezus' parousia wordt genoemd. De vraag van de discipelen is niet beperkt tot het teken van Jeruzalems verwoesting. Ook Jezus' spreken over volken en koninkrijken die tegen elkaar zullen opstaan hoeft dan niet beperkt te worden tot groeperingen binnen het ene volk Israël, zoals Holwerda betoogt.⁵⁸

Wat de prediking van het evangelie *en o|h| th| oikoumenh|* is het zeer wel mogelijk, zelfs waarschijnlijk, dat de evangelist hierbij aan de toenmalige bewoonde wereld rond de Middellandse Zee heeft gedacht. Verder reikte zijn kennis ook niet. Maar er is geen reden om de in vers 14 genoemde voorwaarde tot de Joodse wereld te beperken. Ook in Mat. 26,13 spreekt Matteüs van een

⁵⁵ Zie Studiemap TSB B-12, 21 april 1979 en D. Holwerda, 'De zeven zegelen.' In: *De Schrift opent een vergezicht. Gebundelde bijdragen tot de exegese van het Nieuwe Testament*, Kampen 1998, blz.345-351. G. van den Brink, *Matteüs. Deel III (21-28)*, Amsterdam 1995, 65-72 heeft zich in zijn uitleg bij de visie van Holwerda aangesloten.

⁵⁶ Volgens Holwerda geldt dit ook voor een gedeelte als Mat. 25,31-46 (zie Studiemap B-12, blz. 2vv): 'Hij (Matteüs, JD) ziet achter Titus een Zoon des mensen bezig.' Holwerda acht het een vooroordeel dat overal waar in het Nieuwe Testament van Gods gericht gesproken wordt, het laatste oordeel bedoeld zou zijn en dat bij de term 'het laatste der dagen' aan het vergaan van de wereld gedacht zou moeten worden. 'In de nieuwtestamentische periode houdt de HERE, evenzeer als in de oudtestamentische, ook wel eens een gericht *in de tijd*, grijpt Hij wel eigenhandig (of juist gezegd: nu door de hand van Zijn Zoon) in, zonder daarmee aanstonds de loop der ganse wereld tot een einde te brengen.' (blz. 4) Holwerda betoogt dat een oordeel over de heidenen in de zin van een wereldgericht buiten de gezichtskring van Matteüs valt (blz. 10).

⁵⁷ Zie *De Schrift opent een vergezicht*, blz. 346.

⁵⁸ Zie *De Schrift opent een vergezicht*, blz. 347.

wereldwijde evangelieprediking (ὅπου εἰς κήρυξιν τοῦ εὐαγγελίου τούτου ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ). Wat is trouwens het inhoudelijk verband tussen de voleinding van de evangelieprediking (Holwerda betreft dit op de zendingsarbeid van de apostel Paulus) en de ondergang van Jeruzalem in het jaar 70? Bij een dergelijke opvatting krijgt vers 14 teveel het karakter van een voorspelling. Ook de kleur van het woord *qroepmai* (vs 6) verzet zich tegen deze interpretatie.

Terecht noemt Holwerda de verzen 29-31 'de grootste hindernis' voor zijn exegetische.⁵⁹ Omdat Jezus in deze verzen o.a. teruggrijpt op Jes. 13,10 (vgl. ook 34,4) en de hier beschreven ondergang van Babel niet samenviel met de voleinding der wereld, meent Holwerda dat dit ook in het spreken van Jezus niet het geval hoeft te zijn. Het is inderdaad waar dat de beschrijving van kosmische verschijnselen vaker deel uitmaakt van het profetisch spreken, zonder dat daarmee het einde van de wereldgeschiedenis is aangekondigd. Doorslaggevend is echter dat Jezus een en ander ter sprake brengt in verband met de komst van de Zoon des mensen met zijn engelen. Dat hiermee de dag van de wederkomst bedoeld is, blijkt uit het spreken over Jezus' komst op de wolken. Deze voorstelling behoort in het Nieuwe Testament tot het vaste voorstellingspatroon dat met Jezus' wederkomst verbonden is (vgl. Mat. 26,64; Openb. 1,7). De Zoon des mensen komt met macht en heerlijkheid. In het licht van het vaste voorstellingspatroon met betrekking tot de komst van de Zoon des mensen, is het gewrongen om de voorstelling van Jezus' komst met de wolken in Mat. 24 onder verwijzing naar het visionair-profetische taalgebruik en het spreken van Psalm 18 met de verwoesting van Jeruzalem in het jaar 70 te verbinden.⁶⁰ Ook het feit dat in Zach. 12,10-14 over de geslachten van het land Israël wordt gesproken, is geen doorslaggevend reden om ook Jezus' spreken over *pašai ai' fulai. thj ghj* (vs 30) tot het volk Israël te beperken (vgl. Openb. 1,7).

Ook Jezus' spreken over het uitzenden van zijn engelen en het verzamelen van de uitverkorenen zie ik als belemmering voor de uitleg van Holwerda. Elders in het evangelie spelen de engelen juist een rol bij de oogst die plaats vindt bij de voleinding (zie Mat. 13,39.41.49; hier fungeren de engelen als maaiers, zij verzamelen de engelen de bozen uit het midden van de rechtvaardigen om hen in de vurige oven te werpen; ook volgens Mat. 16,27 en 25,31 komt de Zoon des mensen in heerlijkheid, vergezeld van zijn engelen). Alleen het gegeven dat de engelen een rol spelen bij de parousie kan verklaren waarom Jezus in vers 36 zegt dat ook de engelen niet op de hoogte zijn van de dag en het uur van zijn komst.

Ik heb sterk de indruk dat de zonder meer intrigerende uitleg van Holwerda mede is ingegeven door het woord 'terstond' dat Jezus gebruikt (vs 29) en door zijn spreken over 'dit geslacht' (vs 34).⁶¹ Maar er is geen reden om bij al de dingen die dit geslacht zal meemaken ook de gebeurtenis van de wederkomst te rekenen. Ik meen dat Jezus hier enkel op de gebeurtenissen rond het jaar 70 doelt. Dit past ook bij de negatieve connotatie die de aanduiding 'dit geslacht' in zich draagt. Deze aanduiding veronderstelt het komend oordeel en is moeilijk te verbinden met de bemoediging die Jezus met de aankondiging van zijn wederkomst op het oog heeft.

Amstelveen, november 2001

Drs. Jaap Dekker

---

⁵⁹ Zie *De Schrift opent een vergezicht*, blz. 349.

⁶⁰ Zie *De Schrift opent een vergezicht*, blz. 356.

⁶¹ Zie *De Schrift opent een vergezicht*, blz. 351. Vgl. Van den Brink, a.w., blz. 71: 'alleen als we Mattheüs 24 in eerste instantie laten slaan op het jaar 70, kunnen we uit de voeten met vers 34...'